

ÖZBEKİSTAN'IN DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE MAKRO EKONOMİK VE FİNANSAL GELİŞMELER

Onur DEMİRCİ¹

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 06.12.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 19.12.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Info: Research Article

Atf / Cite: Demirci, O. (2022). Özbekistan'ın dönüşüm sürecinde makro ekonomik ve finansal gelişmeler, International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences, Geçiş Ekonomilerinin 30. Yılı Özel Sayısı/30th Year of Transition Economies Special Issue, 1-15

Özet

SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını ilan eden Özbekistan, merkezi planlı ekonomik sistemin yerine serbest piyasa ekonomisini ikame etme kararı almıştır. Bu karar, günümüze kadar gelen yaklaşık 30 yıllık süreçte sancılı bir dönüşümün ilk adımı olmuştur. Dönüşüm sürecinde özelleştirmeler, finansal liberalizasyon, yapısal reformlar ve rekabet ortamının yaratılması gibi uygulamalar uzun vadeli politikaları gerekli kılmaktadır. Ancak Sovyet mirasını da içine alan başlangıç koşullarının zorluğu, siyasal yapı ve demokratikleşme gibi unsurlar bu sürecin uzamasında etkili olabilmektedir. Bu çalışma, Özbekistan'ın serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecini makro ekonomik ve finansal gelişmeler ışığında incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda dönüşüm süreci üç ayrı dönemde ele alınmıştır. Milenyuma kadar geçen ilk dönemde ve 2008 küresel krizi de içine alan ikinci dönemde, dönüşümde istenilen başarıya ulaşılamamıştır. Halen devam eden dönüşüm sürecindeki üçüncü dönem ise sürecin ve reformların hız kazandığı, uluslararası kuruluşlarla iş birliğinin arttığı, makro ekonomik göstergelerin nispeten iyileştiği, finansal sistemin liberalizasyonu için harekete geçildiği ve somut çıktıların elde edildiği bir dönemi işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Geçiş Ekonomisi, Özbekistan, Finansal Sistem, Piyasa Ekonomisi, Büyüme.

Jel Kodu: E50, G20, P20

MACRO-ECONOMIC AND FINANCIAL DEVELOPMENTS IN UZBEKISTAN'S TRANSFORMATION PROCESS

Abstract

Declaring its independence after the collapse of the USSR, Uzbekistan decided to replace the centrally planned economic system with a market economy. This decision was the first step in a painful transformation in the nearly 30 years to date. During the transformation process, practices such as privatisations, financial liberalisation, structural reforms and competition development make long-term policies necessary. However, factors such as the difficulty of the initial conditions including the Soviet legacy, the political structure and democratization can be effective in prolonging this process. This study aims to examine Uzbekistan's transition to a free market economy in light of macro economic and financial developments. The process of transformation for this purpose has been discussed in three separate periods. In the first period up to the millennium and in the second period, which included the 2008 global crisis, the desired success in the transformation could not be achieved. The third period in the ongoing transformation process marks a time when the process and reforms have accelerated, cooperation with international institutions has increased, macro-economic indicators have improved relatively, action has been taken to liberalise the financial system and concrete output has been achieved.

Keywords: Transition Economy, Uzbekistan, Financial System, Market Economy, Growth.

Jel Codes: E50, G20, P20

¹ Arş. Gör. Dr., Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, onurdemirci@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4989-3829.

1. Giriş

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin 1991 yılında dağılmasını takiben bu birliğe bağlı ülkelerin çoğu, merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş kararı olarak pazar ekonomisinin koşullarını işletmeyi amaçlamıştır. Bu ülkelerden biride tarihi İpek Yolu'nda yer alan Taşkent, Semerkant ve Buhara gibi şehirleriyle hem İslam Medeniyetinin hem Merkezi Asya'nın kilit ülkelerinden biri olarak öne çıkan ve "Orta Asya'nın incisi" olarak tabir edilen Özbekistan Cumhuriyeti'dir. Merkez Asya ülkeleri içinde en kalabalık nüfusa sahip olan ülke, yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla birlikte kadim tarihini günümüze taşıyan bir turizm potansiyelini de barındırmaktadır.

Batısında Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti yer alan Özbekistan herhangi bir denize (Hazar Denizi hariç) ya da okyanusa ulaşabilmek için en az iki kara parçası geçmek zorunda olan yani etrafi çifte kara ile çevrili iki ülkeden birisidir². Hazar denizine de kıyısı olmayan ülke için bu durum dezavantaj olmakla birlikte Orta Asya'nın merkezinde yer alması geçiş ülkesi olma konumunu güçlendirmiştir. Uluslararası sisteme eklenme çabasında olan Özbekistan için başkent Taşkent, Merkezi Asya'nın kapısı konumundadır ve bu konum Birleşmiş Milletler (BM), Dünya Bankası (The World Bank-WB), Uluslararası Para Fonu (International Monetary Found -IMF) ve Avrupa Kalkınma Bankası (European Bank for Reconstruction and Development-EBRD) gibi pek çok uluslararası kuruluşun bu şehirde temsilcilik açmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca zengin yer altı kaynakları ve yine Sovyetlerden miras kalan dünya pamuk üretimindeki payına ek olarak tarihi konumu, dünya siyasetine ve ekonomisine entegre olmasına ve yabancı sermayenin bölgedeki ilgisini canlı tutmaya yardımcı olmaktadır (Kerimov, 1997: 203).

Özbekistan için pazar ekonomisine geçiş kararı, SSCB'den miras kalan bürokratik oligarşinin de etkisiyle günümüze kadar uzanan zor bir dönüşümün başlangıcı olmuştur. Başkanlık sistemi ile yönetilen Özbekistan'da, bağımsızlıktan bugüne varan yaklaşık 30 yıllık süreçte sadece iki devlet başkanı görev almıştır. Son görev değişiminden bu yana finansal liberalizasyon yönünde pek çok adım atılmış, 2017'de dalgalı kur sistemine geçilmiş ve yerli para birimi Som devalüe edilerek döviz piyasasının serbestleştirilmesi yönünde çeşitli kararlar alınmıştır. Küçük ve orta boy işletmeler için reformları hayata geçiren yeni hükümet, yabancı yatırım için de uygun zemin yaratmaya çalışarak ekonomi alanında köklü değişimlere yeşil ışık yakmıştır (Çalışkan, B., 2019).

Piyasa ekonomisinin en kritik mekanizmalarından olan finansal sistemin gelişimine bakıldığında ise makro ekonominin dönüşümünde yaşanan sorunların benzerleri ile karşılaşmaktadır. Finansal sistemin en baskın kurumu olarak bankacılık sistemi öne çıkmaktadır. Ülkede Kasım 2022 itibarıyla devlet mülkiyetinde 12 ve özel sermayeli 21 olmak üzere toplam 33 banka faaliyet göstermektedir. Bankacılık sektörünün toplam varlıkları 47,9 milyar dolar iken toplam sermayesi 6,9 milyar dolar civarındadır (The Central Bank Republic of Uzbekistan -CBU). Özbekistan her ne kadar konvansiyonel banka sayısı bakımından diğer Merkezi Asya ülkelerinin önünde olsa da bu mukayese ülkenin mali derinliği ve erişimi gibi temel göstergeleri ile birlikte değerlendirildiğinde, ülkede finansal gelişimin yetersiz olduğu gerçeğini örtmemektedir.

Bu çalışmada Özbekistan'ın bağımsızlığı ile birlikte geçirdiği makro ekonomik ve finansal dönüşüm ile bu dönüşümün sancuları ele alınmaktadır. Bu bağlamda öncelikle SSCB döneminden kalan ekonomik ve siyasi miras ile bağımsızlığın hemen sonrasındaki başlangıç koşulları ele alınarak genel makro ekonomik göstergeler ve potansiyele sahip sektörler değerlendirilecektir. Ardından serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinin başarısı/başarısızlığı ekonomik büyüme temelinde incelenecektir.

² Diğer ülke Liechtenstein'dir.

2. Dönüşümde Başlangıç Koşulları ve İlk Yılların Görünümü

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte serbest piyasa ekonomisine geçiş kararı alan ülkelerin karşı karşıya geldikleri ilk sorunlar Sovyetlerden kalan sosyo-ekonomik miras, mevcut makro ekonomik durum ve başlangıç koşulları olarak sıralanabilmektedir. Sovyetler Birliği'nin bünyesinde yer alan ülkeler üzerinde, hem siyasi hem sosyo-ekonomik anlamda kurmuş olduğu başat yapı, ülkeleri tek yönlü ve birbirlerine bağımlı bir ekonomik yapıya devşirmiştir. Birliğin dağılmasını takiben bağımsızlığını ilan eden ülkeler için bozulan ticaret ağları, alt yapı eksiklikleri, para politikası sorunları, döviz kıtlığı ve enflasyonist ortamın doğurduğu ekonomik sıkıntılar başlangıç koşullarını oldukça kötüleştirmiştir. SSCB'nin mirası olarak da nitelenebilecek başlangıç koşulları genellikle ülkelerin serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde itici güçlerini zayıflatan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu koşullar literatürde sıklıkla makro ekonomik göstergeler üzerinden incelenmekle birlikte “sosyalist rejim altında geçen sürenin uzunluğu” gibi değerlendirmelerle de çeşitlendirilmekte ve politik iktisat bakış açısıyla yorumlanmaktadır. Nitekim eski Sovyet ülkelerinin Asya ayağındakiler başlangıç koşullarına sahip olmanın uzağındaydılar.

Özbekistan ve seçilmiş ülke ortalamalarına ait başlangıç koşullarının yer aldığı Tablo 1 incelendiğinde ülkenin kişi başı milli gelirinin geçiş ekonomileri ortalamasının hayli altında olduğu görülmektedir. Bu noktada Özbekistan, Tacikistan'ın ardından 2577 dolar ile en düşük kişi başı milli gelire sahip ülke konumundadır. SSCB tarım politikaları, tarımın GSYH içerisindeki payının yüksek olmasını sağlamakla birlikte ilgili ülkelerde tek yönlü ve birbirlerine bağımlı bir tarımsal yapı ortaya çıkartmıştır. Örneğin Özbekistan pamuk üretiminde uzmanlaştırılırken bölgede üretilen pamuğun çok düşük bir kısmı ancak Özbek sınırlarında işlenebiliyordu. Bu bağlamda uzmanlaştırıldığı tarımsal üretimde sanayi altyapısı ve üretim bilgisi oldukça düşüktü. Başlangıç koşulları bağlamında değerlendirildiğinde, SSCB'nin dağılmasının ardından, ticaret ağlarının ve tarımdan sanayiye aktarım mekanizmalarının çökmesi Özbekistan'ı büyük ölçüde etkileyen faktörlerden biri olmuştur.

Tablo 1. Seçilmiş Ülkelerde Geçiş Ekonomisi Başlangıç Koşulları (1988-1991)

	Özbekistan	Tüm Geçiş Ekonomileri Ortalaması	BDT Ortalaması
SAGP'a göre kişi başı GSYH (\$) (1989)	2577	4660	-
Tarımın payı %GSYH(1989)	31	19	-
Sanayinin payı % GSYH (1989)	33	-	-
Doğal kaynak zenginliği	Orta	-	-
Komünist rejim altında geçen yıl	75	58	-
Geçiş öncesi Dış Borç/GSYH	0,0	13,3	-
Geçiş öncesi Ortaöğretime kayıt (Okul çağındaki nüfusa oranı)	0,98	0,88	-
Sanayi Üretimi (Ölçüt birimi =100) (1989)	35	-	106
Emek Verimliliği (Rusya =100) (1988)	62,5	-	93,3
Ortalama Aylık Ücret (\$) (1988)	75,64	-	93,7
Birim Emek Maliyeti (Ölçüt birimi =100) (1988)	107	-	91,1

Kaynak: World Bank Development Indicator; de Melo, Denizer, Gelb & Tenev (1997), World Bank Policy Research Working Paper No. 1866,s.5; Fischer, S. & Sahay, R.(2000), Working Paper 7664, s.36-37; Wolf,H.(2003), s.6-9.

Orta ve Doğu Avrupa'nın geçiş ekonomileri ile SSCB arasındaki ekonomik performans, Polonya ekonomik reform programının başlamasından bu yana geçen ilk on yılda büyük farklılıklar göstermiştir. Bu noktada en iyi performans sergileyen ülkeler, geçiş reformlarını tutarlı biçimde gerçekleştiren ülkeler olmuştur. Orta ve Doğu Avrupa geçiş ekonomilerinin Avrupa pazarlarına olan yakınlıkları geçiş süreçlerini görece kolaylaştırmıştır. Ancak ilk on yıllık performans baz alındığında nispeten az sayıda reform gerçekleştiren Özbekistan'da üretimde keskin bir düşüş yaşamamıştır (Fischer ve Sahay, 2000:3). Aksine Sovyetler Birliği dağıldığında bölgede kişi başına en düşük gelirlerden birine sahip, tek

hammaddeye dayalı, zayıf sanayi ve sosyal alt yapıya sahip ülkelerden olan Özbekistan, bağımsızlık sonrası sanayi üretimini arttıran tek ülke olmuştur (Kasymova, 2014: 108). Ancak ülkenin bağımsızlığın hemen öncesindeki mevcut sanayi üretimi ortalamaların oldukça gerisindedir. Tablo 1'de BDT ülke ortalamalarına kıyasla endüstriyel çıktının yaklaşık üç kat; emek verimliliğinin yaklaşık 1,5 kat daha düşük olduğu görülmektedir. İlgili veriye paralel olarak aylık ortalama ücretlerin düşüklüğüne rağmen birim emek maliyetlerinin de yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 1'de verilen başlangıç koşullarına ait göstergeler dışında farklı ekonomik veriler de başlangıç koşulları arasında gösterilebilmektedir. Örneğin EBRD 'nin 1999 yılında geçiş ekonomilerine yönelik hazırladığı raporda ilgili göstergelere ek olarak geçiş öncesi büyüme, kentsel nüfus, Avrupa Birliği (AB) başkentine yakınlık, tarım, sanayi ve hizmetler sektöründeki istihdamın payı, baskılanmış enflasyon, döviz kuru, özel sektörün GSYH içindeki payı da yer almaktadır. Yine EBRD tarafından hazırlanan bir endeks ve sıralamada başlangıç koşulları bakımından Özbekistan'ın, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ile bir kıyaslaması yer almaktadır. EBRD başlangıç koşulları endeksinde Özbekistan -2,8 ile BDT ortalamasının (-1, 1) bir hayli gerisinde yer alırken en kötü başlangıç koşulları sıralamasında da tüm ülkeler arasında 12. sıradadır (Wolf, 2003: s.9).

Ülkenin yer altı ve yer üstü kaynak zenginliği, dönüşümün yüksek maliyetini finanse etme hususunda yararlanılabilecek başlıca unsurlardan biridir. Bu kaynakların katma değerli ürünlere dönüştürülmesi uzun zaman, yüksek sermaye birikimi ve know how gerektireceğinden bu kaynakların ilk olarak hammadde ticareti ile bir gelir kaynağına dönüştürülmesi düşünülebilir. Ancak bu noktada da gerekli donatıma ve teknolojik imkanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Mevcut tabloda ilgili kaynakları etkin biçimde kullanmaktan yoksun olan Özbekistan'ın, ekonomik dönüşümü bu yolla finanse etmesi ise zor olmuştur. Nitekim altın, gümüş, bakır, kurşun, çinko, tungsten, molibden, petrol, doğal gaz, kömür ve uranyum gibi yeraltı kaynak çeşitliliğine rağmen iklimi elverişli olduğu için Sovyetler Birliğinde pamuk üretiminde uzmanlaştırılan Özbekistan ekonomisinin büyük bir bölümü, bağımsızlığa kadar sadece bu ürün özelinde şekillenmiştir.

“İş Bölümüne Bölgesel Yaklaşım” olarak da adlandırılan Sovyet uygulamaları ile birliğe bağlı ülkeler farklı alanlarda uzmanlaştırılmıştır. Ülke topraklarının önemli bir bölümünün oldukça kurak olmasına bakılmaksızın özellikle Aral Gölüne su taşıyan Seyhun ve Ceyhun gibi akarsu kaynaklarından yüksek maliyetlere katlanılarak sulama sistemleri kurulmuş ve ülkede pamuk ekim alanlarının genişletilmesi ile yarı çöl topraklar dahi pamuk tarımına açılmıştır. Aral Gölü'ne akan ana su kaynaklarının sulama amacıyla başka alanlara yönlendirilmesi, zamanında dünyanın en büyük dördüncü tatlı su kaynağı olarak değerlendirilen bu gölün, büyük oranda kurumasına ve kaybolmasına yol açan bir çevre felaketine dönüşmesine yol açmıştır (Somuncuoğlu, 2001:48).Sovyetler Birliği'nin pamukta kendi kendine yetebilmeyi amaçlayarak yürüttüğü politikalar neticesinde Özbekistan ekonomisi, sadece pamuk üretimi yapan ancak üretimini herhangi bir katma değere dönüştüremeyen bir ekonomik yapıya bürünmüştür. Nitekim 1990 yılında Özbekistan'da üretilen pamuğun %95'inden fazlası birliğin diğer ülkelerinde işlenmekteydi (Somuncuoğlu, 2001:48). Bu durum Özbek ekonomisinde pamuğu üreten ama işleyemeyen verimsiz bir yapı doğurduğundan bağımsızlık sonrası piyasa ekonomisine geçiş sürecinin iyi değerlendirilememesinde etkili olmuştur.

Başlangıç koşulları içerisinde komünist rejimde geçen sürelerin de değerlendirmeye tabi tutulması, mevcut yapının ülkedeki ekonomik sistemde ne kadar kök saldı ve daha da önemlisi ekonomik birimlerin zihniyetinde ne kadar yer tuttuğu hakkında fikir sahibi olunması bakımından önemlidir. Tablo 1'de Orta Asya ülkelerinin diğer geçiş ekonomilerine göre daha uzun süre komünist sistem altında yaşadığı görülmektedir. Bu durum gerek ekonomik bağımlılığı artırmış gerek Orta ve Doğu Avrupa Bloğunun AB Merkezine yakın oluşu; Orta Asya ve Kafkasya'nın ise daha çok Rus hinterlandında olması sebebiyle Orta Asya geçiş ekonomilerini daha zorlu bir dönüşüme sürüklemiştir.

Nitekim bu durum günümüzde Rusya'nın Kafkasya ve Orta Asya üzerindeki etkilerinin halen devam ediyor oluşunu da kısmen açıklayabilmektedir.

Geçiş sürecinin başlarında ülkelerin yeni reformlara uyum sağlaması konusunda 2 farklı strateji benimsenmiştir. Bunlardan ilki Polonya tarafından öncü olarak uygulanan “şok terapi” yöntemi olarak adlandırılmaktadır. Diğeri ise Macaristan öncülüde uygulanan “aşamalı geçiş” stratejisidir. Ancak şok terapinin negatif etkileri dolayısıyla aşamalı geçiş stratejileri daha fazla ön plana çıkmıştır. IMF (2000) tarafından kabul gören geçiş sürecinin ana bileşenleri de geçiş sürecinde aşamalı reformlara işaret etmektedir. IMF'in 4 kategoride sınıflandırmış olduğu reformlar kısa ve uzun vadede yapılması gerekenleri içermektedir. Sınıflandırmaya göre ilk olarak devletin fiyatlar üzerindeki kontrol gücünü terk etmesi ve fiyatların piyasada belirlenerek ticari engellerin kaldırılması gerekliliği ön plana koyulmaktadır. Nitekim piyasa ekonomisinin en belirgin özeliği de fiyatların piyasa mekanizmasına bırakılması gerçekliğidir. Fiyatların serbest bırakılmasıyla ortaya çıkacak enflasyonist baskının giderilmesi, para ve maliye politikasında disiplin ve ödemeler dengesinin sürdürülebilirliği ise geçiş ekonomileri için bir sonraki adım olacaktır. Geçiş sürecinin sonraki aşamalarında ise yapısal reformlar, büyük ölçekli özelleştirmeler ile yasal ve kurumsal reformlar uzun vadeye yayımlı biçimde gerçekleştirilecektir.

Fisher ve Gelb (1991) tarafından yapılan çalışmada sosyalist bir ekonomik sistemi serbest piyasa ekonomisine dönüştürmeyi amaç edinen ekonomilerde reform paketleri için bazı ana bileşenler tanımlanmıştır. Bu tanımlamada reformu şekillendiren başlangıç koşulları, reformun ana unsurları arasındaki tamamlayıcılıklar ve bir programın tutarlı olması için belirli reformların diğerlerinden önce gelmesi gerekliliğine işaret edilmiştir. Nitekim fiyat ve faiz gibi unsurlar üzerindeki kontroller ortadan kalkmadan finans piyasaları için kurumsal ve yasal reformlar gerçekleştirerek bu piyasalarda bir derinlik aramak mümkün olmayacaktır. Ancak Özbekistan dönüşümün ilk yıllarında reformist adımlarını oldukça yavaş atmasına rağmen Tablo 2.2'den de izlenebileceği nispeten daha düşük bir üretim kaybı yaşamıştır. Bağımsızlığı takiben başlayan üretimdeki kısmi düşüş 1996 yılına kadar devam etmiş ve takip eden yıllarda üretim artışı başlamıştır.

Tablo 2. Özbekistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri: 1991-2000

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
GSYH (Sabit:2010) Milyar USD	24,6	24,5	21,8	20,2	20	20,3	21,3	22,3	23,2	24,1
GSYH (cari) Milyar USD	13,7	13	13,1	12,9	13,4	13,9	14,7	14,9	17,1	13,8
GSYH Büyüme (%)	-0,49	-11,2	-2,3	-5,19	-0,9	1,7	5,20	4,3	4,3	3,8
KB Milli Gelir (Bin \$)	1169	1014	968	900	876	874	902	926	955	979
Ulusal Tasarruf (% GSYH)	-	43,9	7,22	20	23,9	15,9	18,7	20,6	16,8	24,9
İthalat (%GSYH)	-	-	-	-	-	-	30,1	22,9	18,4	19,4
İhracat (%GSYH)	-	-	-	-	-	-	27,1	22,6	18,2	24,7
Enflasyon, (GSYH Deflatörü, yıllık %)	90,7	712,1	1078,9	1238,6	370,9	81,6	66,1	38,9	44,1	47,3
Toplam Dış Borç (Cari, Milyar \$)	-	59,7	1.032	1.247	1.801	2.390	2.929	3.372	5.310	4.947
Doğrudan Yabancı Yatırım (Cari, Milyon \$)	-	9	48	73	-24	90	167	140	121	74
İşsizlik Oranı (ILO Hesaplaması)	1,9	2,9	4,9	7,3	7,8	10,7	10,9	13,3	13,3	12,06

Kaynak: The World Bank, World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (17.11.2022)

Tablo 1'de Özbekistan ekonomisinde dönüşümün ilk on yılına ait temel ekonomik göstergelere yer verilmektedir. 1 Eylül 1991 yılında ilan edilen bağımsızlığı takip eden ilk iki yılda Özbekistan, beklenilen aksine serbest piyasa ekonomisine uyum sağlama konusunda yeterli adımları atmamıştır; bu hareketsizlikte başlangıç koşullarının etkisi de yadsınamaz. Baskılanmış enflasyon fiyat hareketliliği ile birlikte 1993 yılından itibaren 4 haneli rakamlara yükselmiş ve takip eden yılda %1238,6'ı görerek rekor kırmıştır. 1994 yılına kadar ekonomide belirgin bir aksiyon alamayan Özbekistan, bu tarihe kadar daha çok enflasyonun etkilerine yönelik fiyat kontrolleri ve devlet destekleri gibi uygulamalara yönelmiş ancak bu uygulamalar başarı getirmemiştir; başarısızlık, 1994 yılında hazırlanan reform paketine zemin hazırlamıştır. Ulusal para birimi olan Som'un bile ancak 28 Haziran 1994'te tedavüle girmesi ve bağımsız para politikaları için ilk adımın atılması (Dikkaya, 2009: 103) gecikilmiş bir sürecin ilk önemli uygulaması olmuştur. Bu tarihte yapılan diğer reformlarla birlikte kamusal harcamalara çeşitli sınırlar getirilmiş ve uluslararası kuruluşlarla (EBRD, WB vb.) iş birliğine yönelinmiştir (DEİK, 2012:5). Uygulamaya geçen politikalar bir sonraki yıl hızla etkisini göstererek 1996 yılında çift haneli rakamlara kadar düşüş gerçekleşmiştir.

1992 yılından 1995'e kadar enflasyonda aşırı yükseliş yaşanmasına rağmen işsizlik oranı artmış, milli gelir düşmüş ve ekonomi slumpflasyon sürecini yaşamıştır. Değişen Pazar koşullarına uyum sürecinin bu zorlukları benzer geçiş ülkelerinde de yaşanmakla birlikte etkilerin şiddeti noktasında farklılıklar görülmüştür. Bu bağlamda Özbekistan'daki üretim düşüşlerinin nispeten daha kısıtlı olduğunu söylenebilir. 2010 yılı sabit fiyatları ile hesaplanan GSYH'ye göre 1991 yılında 24,6 milyar dolar olan reel milli gelir, 1996 yılına kadar düşüş göstermiş ve ilgili yılda üretim artışlarıyla birlikte büyüme trendine girmiştir. Benzeri bir trend kişi başı milli gelirden de göze çarpmaktadır; bağımsızlık ile birlikte zaten düşük olan kişi başı milli gelir ancak 1996 yılından sonra artış göstermeye başlamış ve 2000 yılında 1000 \$'a yaklaşmıştır.

Ulusal tasarrufların milli gelire oranı 1992 yılında %43,9 gibi yüksek bir oranda iken takip eden yılda sadece %7,22'de kalması yeterli sermaye birikiminin olmaması yeni ekonomik sistemin finansmanı için dış borç kullanımını zorunlu hale getirmiştir. 1992 yılında yaklaşık 59 milyon dolar olan dış borç tutarı sadece bir yıl sonra, tasarruf oranlarının da düşüklüğü sebebiyle, 1 milyar doların üzerine çıkmış ve 6 yıl içinde yaklaşık 5 kat artış göstererek 3,5 milyar dolara yaklaşmıştır. Bu süreçte doğrudan yabancı yatırımda çekemeyen Özbekistan özelleştirmeler hususunda da istenilen başarıyı yakalayamamıştır.

Makro ekonomik verilere ek olarak ülkenin nüfus yapısı da gerek başlangıç koşulları bakımından gerek geçiş süreci döneminde önemli bir güç olarak kullanılabilir bir potansiyele sahiptir. Bu noktada Özbekistan için avantaj sayılabilecek bir unsur olarak nüfus yapısındaki homojen dağılım ön plana çıkmaktadır. SSCB'ye bağlı Orta Asya ülkelerinde nüfus yapısı genellikle, bilinçli bir biçimde, heterojen bir yapıya devşirildiğinden, bölge ülkeleri bağımsızlık sonrası gerek sınır problemleri gerek ülke içi ve dışı etnik sorunlarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. 1989 yılı itibarıyla Özbekistan nüfusu %71,4 Özbek, %8,3 Rus, %4,7 Kazak, %3,3 Tatar ve %8,2 diğer şeklinde bir dağılım sergilemekteydi (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği [TOBB], 1995:112) bu dağılımın 2017 yılı için %83,3 Özbek, %4,8 Tacik, %2,5 Kazak, %2,3 Rus, %2,2 Karakalpak, %1,5 Tatar ve %4,4'ü de diğer şeklinde olduğu tahmin edilmektedir (Central Intelligence Agency [CIA], The World Factbook, 2022). Bağımsızlıktan sonra etnik nüfusun giderek azalması Özbekistan'daki nüfus dağılımını daha homojen bir yapıya kavuşturmuştur.

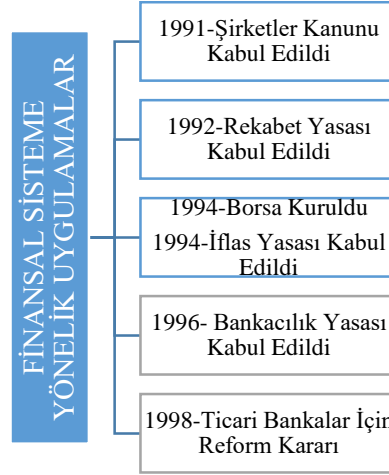
Tablo 3. Seçilmiş Göstergelere Göre EBRD Geçiş Endeksi: Özbekistan

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Fiyat Liberalizasyonu	2.0	2.0	3.0	3.0	3.0	2.7	2.0	2.0
Küçük Ölçekli Özelleştirmeler	1.0	2.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0
Büyük ölçekli Özelleştirmeler	1.0	1.0	2.0	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7
Kurumsal Reformlar	1.0	1.0	1.0	1.0	2.0	2.0	2.0	2.0
Rekabet Politikası	1.0	1.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0
Bankacılık Reformları	1.0	1.0	1.0	1.7	1.7	1.7	1.7	1.7

Kaynak: EBRD Transition Report 2000, s.228-229; *Merkezi planlı ekonomide değişiklik olmaması durumu "1", serbest piyasa ekonomisine uygun reformlar ise "4" ile gösterilmiştir.

Geçiş ekonomilerinin serbest piyasa uygulamalarını her yıl yayınladığı düzenli raporlar ile değerlendiren EBRD, kullandığı endeks ile pazar ekonomisinin ana unsurları konusunda nasıl bir ilerleme sağlandığı hakkında bilgi vermektedir. Tablo 3'de yer alan EBRD geçiş endeksine göre Özbekistan sadece fiyat liberalizasyonu ve küçük ölçekli özelleştirmeler konusunda serbest piyasaya yaklaşabilmiştir. 1999 yılına kadar geçen süreç zarfında finansal piyasalar ile ilişkili olan uygulamalarda ve rekabet politikalarında uygun reformların gerçekleştirilmediği görülmektedir. 1999 yılına kadar finansal sisteme işlerlik kazandırmak amacıyla bazı uygulamalar hayata geçirilmiş olsa da sistem üzerindeki devlet müdahalesinin yoğunluğu gelişimi engellemeye devam etmiştir.

Şekil 1. Finansal Sistemde Gelişmeler:1991-1998

Kaynak: EBRD Transition Report, 2000, s.228.

Finansal sistemin serbestleşmesi öncelikle faiz, fiyat ve aracı kurumlar üzerindeki devlet kontrollerinin hafifletilmesini gerektirmektedir. Ancak Özbekistan'da geçiş yıllarının ilk on yıllık dönemi itibariyle devlet kontrollerinin zayıflamadığı görülmektedir; 2000 yılı itibariyle bankaların çoğunluk hissesini elinde tutmaya devam eden otorite aynı zamanda kredi tahsisine müdahalelerine de devam etmiştir. Bu dönemde bankacılık ve reel kesim arasındaki bir diğer sorunlu alan ise işletmelerin bankalarda nakit çekiminde yaşadıkları zorluklar sebebiyle likit varlık bulundurmaya tercih etmemeleri ve bu sebeple kayıt dışılığın artışıdır (EBRD, 2000:227).

3. Ekonomik Dönüşümün Çıktıları: Makro Ekonomik ve Finansal Sonuçlar

Ekonomik dönüşüm sadece yapısal zorlukları değil politik ve sosyal bir zihniyet dönüşümünü de yansıtmalıdır. Özbekistan'ı bağımsızlığından Eylül 2016 tarihine kadar yöneten İslam Kerimov ilk

yıllarda Rusya'dan uzak bir siyaset yürüterek Batı yanlısı politikalar gütse de Rusya'da V.Putin'in görevine başlaması ile ikili ilişkilerin tekrar arttığı bir döneme girilmiştir. İlişkilerin ileri bir düzeye taşınma isteğinde, Özbekistan'daki iç siyasi ve sosyal gelişmelerin etkisi görülebileceği gibi Rusya'nın Putin ile birlikte tekrar Orta Asya'nın önemine vurgu yapması da yer almaktadır. Nitekim Putin göreve geldikten sonra ilk dış ziyaretlerini Türkmenistan ve Özbekistan'a yaparak bu coğrafyanın Rusya bakımından önemini ortaya koymuştur. İlişkilerin artarak devam etmesi ile Özbekistan, Rusya'nın bölgedeki en önemli ortakları arasında yer almıştır (Kamalov,2011:28).

SSCB'den koparak bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya ülkelerinin, Batı yanlısı politikalar izlemeye çalışması Rusya'yı rahatsız etmiş ve Putin dönemi ile birlikte Rusya tekrar Orta Asya'ya ağırlık vermiştir. Aynı dönemlerde ABD eksenli Batı ile arası bozulan ve ABD askeri üstlerini de kapatan Özbekistan, radikal dinci grupların da etkisini kırma konusunda destek almak amacıyla Rusya ile yakınlaşma başlamıştır. Orta Asya-Rusya ilişkileri aslında kısır bir devinim göstermektedir. Ülkeler Batı ile yakınlaşmak istese de gerek siyasi gerek sosyal gerekse de ekonomik ve coğrafi yakınlık bu ülkelerin yollarını tekrar Rusya ile kesiştirmektedir.

Bağımsızlık sonrası makro ekonomik ve finansal gelişmeleri üç dönem halinde incelediğimizde 1991 yılından milenyuma kadar geçen ilk dönemde Özbekistan'ın dönüşümde başarılı olmadığı; makro ekonomik göstergelerinin negatif seyrettiği söylenebilir. 2010 yılına kadar geçen ikinci dönemde ise makro ekonomik göstergelerin pek çoğunun pozitif döndüğü ve ekonominin belirli bir raya oturduğu gözlenmektedir (Bkz. Tablo 4). Bu süreçte Özbek ekonomisi büyüme ivmesi yakalayarak milli gelirini 2002'deki dip seviyesinden yaklaşık beş kat büyütürken 2010 yılında 46,7 milyar dolara ulaştırmıştır. Ticari ortaklarındaki daralmaya karşın Özbekistan 2008 krizini büyük bir yara almadan atlattı da başarmıştır. Ekonomideki büyüme ikinci dönemde işsizlik oranlarında da kendini göstermiştir. 1999'da zirveye ulaşan işsizlik rakamları, takip eden yıllarda sürekli düşerek 2007 yılında %4,89'a kadar gerilemiştir. Fiyat istikrarı bakımından ise 1994 yılından bu yana girilen dezenflasyonist süreçte başarı sağlanmış ve %20'nin altında bir enflasyon tutturulmuştur. Ancak 2008 küresel krizin de etkisiyle 2010 yılında tekrar %40'a yakın bir yıllık enflasyon yaşanmıştır.

Tablo 4. Özbekistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri: 2001-2010

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
GSYH (Sabit:2010)	25,1	26,1	27,2	29,3	31,3	33,6	36,8	40,2	43,4	46,7
GSYH (cari)	11,4	9,7	10,1	12	14,3	17,3	22,3	29,5	33,7	46,7
GSYH Büyüme (%)	4,16	3,97	4,23	7,45	6,95	7,45	9,47	9,02	8,05	7,59
KB Milli Gelir (Bin \$)	1006	1034	1065	1131	1196	1269	1370	1470	1562	1634
Ulusal Tasarruf (% GSYH)	23,7	24,1	26,8	31,5	34,1	35,2	33,1	34,6	30,6	29,6
İthalat (%GSYH)	27,1	28	32,2	34,8	31,7	30,9	34,7	38,6	34	19,7
İhracat (%GSYH)	29,7	30,9	38,2	41,8	37,8	36,5	39,7	41,2	34,7	27,9
Enflasyon, (GSYH Deflatörü , yıllık %)	45,2	45,5	26,8	15,9	21,4	23,5	21,9	26,8	17,3	39,4
Toplam Dış Borç (Cari, Milyar \$)	5.211	5.140	5.321	5.204	4.631	4.513	4.655	5.070	7.027	7.801
Doğrudan Yabancı Yatırım (Cari, Milyar \$)	83	65	83	176	192	173	705	711	842	1.662
İşsizlik Oranı (ILO Hesaplaması)	9,87	8,85	7,82	6,83	5,86	4,99	4,89	5	5,4	5

Kaynak: The World Bank, World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (17.11.2022)

Doğrudan yabancı yatırımlar düzenli bir şekilde artmaya devam etmekle birlikte 1 milyar dolarlık bir yatırım tutarına ancak 2010 yılında ulaşılabilmiştir. Düşük düzeydeki yabancı yatırımın öncelikli sebebi olarak piyasa ekonomisine uygun reformların hayata geçirilmesinde yaşanan gecikmelerin başı çektiği söylenebilir. Nitekim Merkezi Asya'da Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan diğer ülkelere göre doğal kaynaklar bakımından daha avantajlı başlangıç koşullarına sahipti. Bu kaynakların çıkarılması, işletilmesi ve pazarlanması noktasında yabancı yatırım için bir cazibe yaratması gerekmektedir. Ancak bu yatırımların ülkeye çekilebilmesi anti-demokratik uygulamaların son bulmasını, yapısal reformların gerçekleştirilmesini ve serbest piyasaya geçiş yaptığını deklare eden bir ekonomi için ilgili koşullara uyumu gerekli kılmaktadır. Özbekistan ekonomisini bu süreçte ayakta tutan ve ilerlemesini sağlayan hususlarda ise iki ana unsurdan bahsedilebilir; bunlardan ilki Sovyet mirası olan pamuk üretimi, ikincisi ise doğalgaz zenginliğidir. Tablo 5'de yer alan verilere göre 1990/91'de 1.593 metrik ton ile dünya pamuk üretiminde 5. sırada yer alan Özbekistan bu üretim gücünü koruyamamış ve dünya sıralamasında gerilemiştir. ICAC verilerine göre 2019/20'de 8. sıraya kadar düşen Özbekistan'ın aynı dönemde 531 bin metrik tona kadar üretimi azalmıştır. Yine aynı yıl pandeminin de etkisiyle pamuk ihracatı da önemli oranda azalmıştır.

Tablo 5. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Özbekistan Pamuk Sektörü Verileri

	1990/91	1996/97	2002/03	2008/09	2014/15	2020/21
Ekim Alanı (,000) Hektar	1.830	1.487	1.421	1.391	1.298	1.034
Üretim Miktarı [Dünya Sıralaması] (,000) Metrik Ton	1.593[5]	1.062[5]	1.022[5]	1.000[6]	885[6]	1.028[5]
Tüketim (,000) Metrik ton	205	124	240	240	345	796
İhracat (,000) Metrik ton	-	1.042	740	650	550	12

Kaynak: International Cotton Advisory Commitee-ICAC, Data Portal, <https://icac.org/DataPortal/DataPortal?Units=Consumption&Year=2021/22%20proj> (24.10.2022).

1992'de 42,4 milyar m³ olan doğalgaz üretimi 2010 yılında 60 milyar m³ 'e ulaşmış ve bu rakamın 15 milyar m³ 'ü ihraç edilmiştir. 2010 yılında İhracatın %90'ı Rusya, Çin ve Kazakistan'a, kalan bölümü de Kırgızistan ve Tacikistan'a yapılmıştır. İlk dönemde olduğu gibi ikinci dönemde de çıkarılan doğalgazın pazarlara ulaştırılması için en belirleyici rolü Rusya üstlenmiştir. Sanayileşmede yaşanan artış, ülkede üretilen doğalgazın iç tüketime yönelmesine de sebebiyet vermiştir ancak ihraç tutarının düşüklüğü daha çok Rus boru hattına alternatif yaratılmamasından kaynaklanmaktadır (Bursa Ticaret ve Sanayi Odası- BTSO-,2020).

Özbekistan dönüşüm sürecinin ikinci dönemindeki makro ekonomik göstergelerde iyileşme görülse de belirgin bir yapısal dönüşümün işaretleri yakalanamamış ve benzer tablo finansal gelişmeler içinde görülmüştür. EBRD tarafından geçiş ekonomileri için hazırlanan ve 1'den 4+'ya kadar puanlanan geçiş endekslerine bakıldığında 2005-2014 dönemlerinin tamamında Özbekistan fiyat liberalizasyonunda 3-; küçük ölçekli özelleştirmelerde 3; büyük ölçekli özelleştirmelerde 3-; rekabet politikalarında 2-; bankacılık reformları ve faiz liberalizasyonunda ise 2- endeks değerine sahiptir. İlgili dönemlerde özel sektörün GSYH içindeki payı ise %45'de kalmıştır. Bu veriler ilk on yıllık süreç ile kıyaslandığında serbest piyasaya yönelik atılan adımlarda ilerleme kaydedildiği söylenebilir; ancak yine de Pazar ekonomisine tam uygun kararların halen alınmadığı görülmektedir.

Dönüşüm sürecinde üçüncü dönem olarak ele aldığımız 2010'dan günümüze kadar geçen süre zarfında ise Özbekistan'da gerek makroekonomik gerek finansal göstergelerde önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Ancak bundan da önemlisi 2016 yılında gerçekleşen iktidar değişikliği ile siyasi paradigmadaki değişim sinyalleridir. Özbekistan'da İslam Kerimov'un vefatı sonrası Aralık 2016'da ülkenin başına geçen Şevket Mirziyoyev ile iç ve dış politikada bir değişim yaşanmaya başlamıştır.

Mirziyoyev öncelikli olarak komşu ülkelerle olan siyasi sorunları çözüme kavuşturmaya çalışmış ve ardından uluslararası politik ilişkilerini de düzeltme yoluna gitmiştir (Çalışkan,2019). Ancak siyasi idare olarak Başkanlık yönetimi ile devam eden ülkede güçler ayrılığı ilkesinin henüz sağlanamadığı, yürütme erkinin başında bulunan Cumhurbaşkanının aynı zamanda fiilen yasama ve yargıyı da kontrol ettiği bilinmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı-MFA). Bu durum demokratikleşme ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişki de baz alındığında önem arz eden bir konudur.

Tablo 6. Özbekistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri: 2011-2020

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
GSYH (Sabit:2010) Milyar dolar	50,3	54	58,1	62,3	67	71	74,2	78,2	83	84,1
GSYH (cari) Milyar dolar	56,5	63,6	68,9	76,7	81,8	81,8	59,2	50,4	57,7	57,7
GSYH Büyüme(%)	7,78	7,37	7,58	7,18	7,45	6,09	4,46	5,45	5,80	1,65
KB Milli Gelir (Bin \$)	1714	1814	1921	2025	2138	2229	2290	2373	2464	2457
Ulusal Tasarruf (% GSYH)	31,2	29,2	25,9	25,9	24,3	22,1	26,9	29,9	28,9	27
İthalat (%GSYH)	20,1	20,1	20,2	18,2	15,1	14,9	23,9	38,6	41,9	36,7
İhracat (%GSYH)	26,5	21,4	20,8	17,7	15,3	14,9	21,8	28	30,3	26,3
Enflasyon, (GSYH Deflatörü , yıllık %)	21,5	15,5	11,7	14,3	10,4	8,7	19,4	27,5	18,6	11,9
Toplam Dış Borç (Cari, Milyar \$)	8.299	9.106	1.058	1.245	1.396	1.571	1.679	1.754	2.175	-
Doğrudan Yabancı Yatırım (Cari, Milyar \$)	1.615	7.442	691	8.086	1.041	1.662	1.797	624	2.316	-
İşsizlik Oranı (ILO Hesaplaması)	4,9	4,9	4,86	5,2	5,2	5,8	5,80	5,84	5,85	7,04

Kaynak: WB, World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (17.11.2022)

Tablo 6'da Özbekistan ekonomisinin 2011-2020 dönemine ait makro ekonomik verilerine bakıldığında 2008 krizi ile kısmen başlayan büyüme oranlarındaki yavaşlamanın sürdüğü görülmektedir. Pandeminin de etkisi ile 2020 yılında büyüme oranı %1,65'e kadar gerilemiştir. 2010 sabit fiyatlarıyla hesaplanan reel GSYH ise 2001 yılından bu yana sürekli artış göstererek 84,1 milyar dolara kadar yükselmiştir. WB'ye göre SSCB'ye bağlı ülkeler arasında 1990 yılı itibariyle Rusya ve Ukrayna'dan sonra üçüncü büyük nüfusa sahip olan Özbekistan 2020 itibariyle de 34 milyonu aşan nüfusu ile sıralamadaki yerini korumaktadır. Artan nüfusa rağmen kişi başı milli gelirden (KBMG) istikrarlı bir büyüme yakalayan Özbekistan, 1991 yılındaki KBMG'yi yaklaşık 30 yıl sonra ancak 2018'de iki katının üstüne çıkartmayı başarmıştır.

Ülke için kritik öneme sahip ihracatın GSYH içindeki payı 2008 yılından 2016 yılına kadar düşerek %14,9'a kadar gerilemiştir. İktidar değişikliği ile birlikte bu trend tersine dönmüş ve pandemi etkilerine rağmen 2020'ye kadar %30,3'e kadar yükselmiştir. Son yıllarda da ihracatta kritik sektörler yine doğalgaz ve pamuk olmuştur. Ülkenin rezervleri pazarlara ulaştırma konusunda daha radikal çözümler üretmesi ve bölgesel projelerde mutlaka yer alması gerekmektedir. 2018 yılında üretilen 60,4 milyar m³ doğalgazın yaklaşık %22'si Çin ve Rusya başta olmak üzere komşu ülkelere ihraç edilmiştir. 2019'da ise 59,4 milyar m³ üretim gerçekleşmiştir (TRTAvaz,2020). 2020 yılında Özbekistan ihracatında "Petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar"dan 2,3 milyar \$; pamuk ve ürünleri ihracatından ise 1,2 milyar \$ gelir elde etmiştir (Türkiye İhracatçılar Meclisi-TİM,2021). Ülke milli gelirinin lokomotiflerinden biri olan pamuk sektörünün üretimindeki azalışa Mart 2020'de önemli bir müdahale gelerek sektördeki üretim, fiyat ve zorunlu satış planlarına ilişkin devlet düzenlemeleri kaldırıldı ve tarım/pamuk ve tekstil endüstrisine dönük stratejik bir dönüşüm hayata geçirildi. Bu kapsamda pamuk ekim alanlarının iyice azaltılması ve modernizasyon çalışmaları ile üretimde verimliliğinin artırılmasına yönelik bir strateji benimsenmiştir. Yaklaşık 500 tekstil işletmesi ile birlikte Özbekistan, artık pamuğu bir hammadde olarak değil katma değeri olan bir ürün olarak pazarlamanın stratejisini yürütmektedir

(Cengiarslan, 2021). Nitekim Sovyet ekonomik mirasının Özbekistan'daki görselini oluşturan pamuk sektörü bugün de Özbekistan'ın en önemli ihrac kalemi olup dünyanın 5. büyük pamuk üreticisi konumunda olan ülkenin toplam GSYH'sinin de önemli bir kısmı bu üretimden kaynaklıdır.

Ülkede serbest piyasa koşullarının yerine getirilip getirilmediği hususunda önemli bir gösterge olan doğrudan yabancı yatırım tutarlarına bakıldığında ise 2014 ve 2016 yıllarında sırasıyla 7,4 ve 8 milyar dolar yatırımın çekildiği görülmektedir. İzleyen yıllarda ise doğrudan yabancı yatırımların yine istenilen düzeyde olmadığı görülmektedir. Toplam dış borçlara bakıldığında ise 2012'de 9 milyar doları aştığı, izleyen yıllarda ise yıllık bazda 2 milyar dolara yakın bir borçlanma seyri göze çarpmaktadır. İşsizlik oranlarına bakıldığında ise pandemi etkisiyle 2020 yılında işsizlik oranında önemli bir yükseliş dikkat çekmektedir.

Tablo 7. Seçilmiş Yıllar ve Göstergeler İtibariyle Finansal Sistem Verileri

	2011	2014	2017	2021
Banka Sayısı	-	-	-	33
Resmi Bir Finans Kurumundaki Hesap Sayısı (15+ %)	22,50	40,71	37,09	44,13
Kredi Kartı Sahipliği (15+; %)	%3	%1	%1	%4
Banka Kartı Sahipliği (15+; %)	%20	%25	%24	%36
Bir Finansal Kurumda Tasarruf Edenlerin Oranı(15+)	%1	%2	%2	%3
100,000 Yetişkin Başına ATM Sayısı	4,34	8,48	24,32	-
Merkez Bankası Varlıkları (%GSYH)	-	0,0094	0,0182	0,0412
Ticari Banka Varlıkları (%GSYH)	-	18,45	36,61	46,32
Finansal Sistem Mevduatları (%GSYH)	-	12,20	15,90	15,11
Sermaye Yeterlilik Rasyosu	-	-	%18,6	%17
Takipteki Alacaklar (Toplam kredi içindeki pay %)	-	-	%2,4 (2020)	%5,7

Kaynak: WB, Global Financial Database; D , Microdata Library; CB, Statistic, Capital Adequacy of the Banking Sector

Son döneme ilişkin finansal görünüme bakıldığında finansal sistemin halen yeterli derinliğe ve serbestliğe ulaşmamış olduğu dikkat çekmektedir. Ülkedeki finansal derinliğin ve erişilebilirliğin yetersizliği başta dış ticaret olmak üzere finansal liberalleşmeyi olumsuz etkilemektedir. Sistemin temel ögesi olan bankacılığın düşük teknolojik altyapısı ve diğer yetersizlikleri dış ticareti aksatmaktadır. Ülkeye ithal edilen malların bedelleri kota tahsisi ya da borsa aracılığı ile gerçekleştirilmektedir. Bu iki yöntemde de ithalat gerçekleştirilmeden önce ilgili Bakanlık ile anlaşma imzalanmaktadır (Uludağ İhracatçı Birlikleri, 2020:37). Tablo 7'de finansal kurumların ve piyasanın erişim ve derinliğine ait bazı göstergelere yer verilmektedir. İlgili tabloda en ilginç hususun kredi kartı ve banka kartı sahipliği konusunda olduğu görülmektedir. Ülkede bankacılık ve ödeme sistemlerinin teknolojik altyapısı ve yetersizliği, finansal erişimin önünde bir engel teşkil etmektedir. Tasarruf oranları yüksek seyretmesine rağmen ülkede herhangi bir finans kurumunda hesabı olanların oranı, 15 yaşını geçen yetişkin bireylerin %44,13'üne denk gelmektedir; bu oran 2011 yılından itibaren önemli bir artış kaydetmiş ve piyasa derinliği için olumlu bir gelişme yaşanmıştır. 2021 yılında kredi kartı sahipliğinin 2017'ye göre önemli bir artış kaydetmesi ATM sayısındaki artışla desteklenmektedir.

Son dönemde finansal sistemde yaşanan görece hareketlilik Merkez Bankası ve Ticari Banka varlıklarının GSYH içindeki payının artışıyla örtüşmektedir. 2014 yılında Merkez Bankası varlıkları GSYH'nin sadece %0,0094'üne isabet ederken bu oran 2021'de yaklaşık dört kat büyümüştür; ticari banka varlıkları ise aynı dönemde yaklaşık 2,5 kat artış göstermiştir. Özbekistan'da banka sayısı 33 olmakla birlikte ağırlık devlet kontrolündeki bankalarda olup yabancı yatırımcılar genellikle yerel finansal kurumlarla ortaklık kurarak pazara girme yolunu seçmektedir. Bankaların sermaye yeterlilik rasyosu Basel III kriteri olan %8'in üzerinde seyretmekle birlikte devlet destekli ve piyasanın altında fiyatla verilen kredilerin de etkisiyle takipteki alacaklarda 2021 yılı itibariyle kayda değer bir artış yaşanmıştır.2020 yılında toplam krediler içindeki takipli alacakların oranı %2,4 iken bu rakam 2021 yılında %5,7'e yükselmiş ve 1 Kasım 2022 itibariyle %4,3'e gerilemiştir. Takipli alacaklarda özel ticari bankaların daha düşük bir orana sahip iken devlet destekli bankalarda oran daha yüksektir.

Özbekistan'da ki bankacılık yapısı, devletin bizatihi içinde yer aldığı bir yapıya bürünmüştür. Bu özelliği ile Özbekistan'daki devlet mülkiyetindeki bankaların yapısı, Rusya'daki ticaret bankalarının yapısına benzemektedir (Ahunov, 2015: 3). Müdahaleciliğin de etkisiyle kredi şartları ve faiz oranları yüzünden bankacılık sistemi rekabetçilikten uzak bir görünüm çizmektedir. Ülkedeki rekabet ortamının bozukluğu EBRD (2022) raporunda da kendine yer bulmuştur: Özbekistan tüm geçiş ekonomileri içinde rekabetçilik ortamının oluşturulmasında en kötü performansa sahip beşinci ülke konumundadır. Sistemde yer alan toplam mevduatların %64'ünün; toplam kredi tutarının %84'ünün devlet mülkiyetindeki bankalar aracılığı ile gerçekleşmesi finansal sistemin gelişimi için olumsuz bir tablo çizmektedir. 2003 yılında döviz kısıtlamaları gevşetilmekle birlikte ülkede merkez bankası tarafından belirlenen bir resmi kur ve piyasa kuru olmak üzere iki kur varlığını 2017'e kadar devam ettirdi. İki kur arasındaki makas aralığı oldukça fazlayken yasal olmayan piyasa kurunun kullanımı oldukça yaygındı (Uludağ İhracatçı Birlikleri, 2020:37).

Yeni iktidar finansal sektörde çeşitli reformlar yapmak için WB ile çalışma kararı almıştır. Alınan desteklerle devlete ait ticari bankaların özelleştirilmesi, kuraklık riskiyle karşı karşıya olan ülkede mali yapının güçlendirilmesi, kalkınma bankasının kurulması ve ulusal firmalar için finansman seçeneklerinin artırılması planlanmaktadır (WB,2022b). Benzer biçimde IMF ile de iş birliği yürütülmekte olup bu iş birliği 2017 yılından bu yana uygulanan reform paketleri ile ekonomik liberalizasyona ve makro ekonomik yönetimin iyileştirilmesine odaklıdır. IMF tavsiyeleri ve destekleri ile yürütülen reformlar ile resmi ve piyasa kurları birleştirildi, dövize erişim serbestleştirilerek ticaret tarifeleri düşürüldü, temel gıda maddeleri ve yakıt dahil olmak üzere fiyat liberalizasyonu gerçekleştirilerek vergi reformları hayata geçirildi. Bu süreçte Merkez Bankasının bağımsızlığı da güçlendirilerek piyasa faizleri ile Merkez Bankası faizleri uyumlaştırıldı. Son olarak 2019 yılında devletin bankacılık üzerindeki dominant rolünü kırmak için bankacılık yasası ve 2020'de bankacılık sektörü reform stratejisi kabul edildi (IMF, 2021: 5).

Finansal sistemin genel görünümünde dikkat çeken eksiklikler ise şu şekilde sıralanabilir (WB,2022a:9-10; IMF,2022:15):

- Finansal aracı kurum ve araç çeşitliliğinin düşüktür,
- Sistem ağırlıklı olarak devlet kontrolündeki bankacılık sistemi üzerinden yürütülmektedir,
- Bankacılık sektörü oligopol yapıdadır,
- Sermaye piyasası yetersizdir; 14 Kasım 2021 itibariyle borsaya kote şirketlerin toplam piyasa değeri 84 trilyon SOM'dur,
- Sigortacılık şirket bazında gelişim gösterse de penetrasyon oranı oldukça düşüktür,
- Hızlı kredi büyümesi finansal sistemdeki istikrar risklerini artırmaktadır,
- Devlet destekli ticari bankaların KİT'leri ve devlet destekli şirketleri piyasa oranlarının altında fonlaması konularında risk yönetimi ile denetimin eksikliği vardır,
- Finansal sistemde yer alan hesap sayısının düşüktür,
- Finansal erişim zayıftır,
- Merkez Bankasının denetleme ve risk tespit etme kapasitesinin güçlendirilmelidir,

4. Sonuç

SSCB'nin dağılması ve beraberindeki ülkelerin bağımsızlıklarını ilan etmesi Doğu-Batı ekseninde kağıtların yeniden dağıtılmasını gerekli kılmıştır. Serbest piyasaya yeni oyuncuların dahil olması, kapitalist sistem için pazarın da genişlemesi anlamına gelmektedir. Ancak bu yeni oyuncuların sisteme entegrasyonu zorlu bir süreci de içinde barındırmaktadır. Geçiş ekonomilerinin kapsayıcı ve uzun vadeli çıktılara yönelik reformları hayata geçirmesi başlangıç koşullarını, ülke içi dinamikleri ve siyasi dönüşümleri de içine alan sancılı bir süreçtir. Yarım asırdan fazla süre merkezi planlı ekonomi ile

yönetilen ülkeler için sadece çeyrek asrı biraz aşan zaman diliminde serbest piyasa ekonomisine dönüşümlerini sağlamak oldukça zordur; ancak bu çeyrek asrı aşan süreç, dönüşüm için gerçekleştirilen reformların ve izlenen yolun değerlendirilmesi ve geleceğe dair çıkarımların yapılmasını mümkün kılmaktadır.

Özbekistan, başlangıç koşulları bakımından diğer Merkezi Asya ülkeleri ile benzer koşullara sahip iken orta zenginlikteki yeraltı kaynakları ve pamuk üretimindeki üstünlüğü bir avantaj olarak ortaya konulmuştur. Ancak bu avantajların değerlendirilebilmesi açısından yeterli teknolojik altyapıya ve bilgi birikimine sahip olunmaması, reformlardaki gecikmeler ve demokratikleşme adımlarının yetersizliği, yabancı sermayenin ülkeye girişini kısıtlamıştır. Bu durum özellikle doğalgaz gibi yer altı kaynaklarının Rusya dışındaki pazarlara da ulaştırılabilmesi noktasında ihtiyaç duyulan finansmanın yetersizliğine sebep olmuştur. Yeraltı kaynaklarının Rusya ve Çin dışındaki pazarlara da ulaştırılabilmesi için şartların zorlanması bir gerekliliktir. Ülkenin mevcut iklim koşulları ve kuraklık beklentileri, pamuk üretim sahalarının ve çıktılarının yılları itibarıyla azalmasına neden olmuştur. Bu konuda ki önlemler ve gelecek projeksiyonları ise ancak son yıllarda çizilebilmiştir. Pamuk üretim alanlarının bilinçli bir şekilde azaltılarak verimlilik temelli üretim stratejisinin izlenmesi ve pamuğun hammadde olarak satılmasından ziyade katma değerli ürünlere dönüştürülerek pazarlanması hususunda son yıllarda yeni politikalar benimsenmesi olumlu gelişmeler olarak görülebilir.

Özelleştirmeler, fiyat liberalizasyonu, yapısal reformlar, finansal liberalizasyon, finansal derinlik ve erişebilirlik gibi pek çok değişken incelendiğinde Özbekistan'ın özellikle 2017 sonrası geçiş sürecine hız kazandırdığı söylenebilir. Ancak makro ekonomik göstergeler halen sürdürülebilirliğin zayıflığına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda piyasaların etkinleştirilmesi için devlet müdahaleciliğinin azaltılması, 2020'de kabul edilen bankacılık sektörü reform stratejisinin uygulanarak sektör üzerindeki devlet kontrolünün asgariye çekilmesi, finansal teknolojilerin yaygınlaştırılarak erişebilirliğin artırılması, finansal derinleşmeyi sağlamak amacıyla sermaye piyasalarındaki araç ve kurum çeşitliliğinin artırılması elzem görünmektedir. Makro ekonomik görünümün güçlendirilmesi amacıyla ise son dönemlerde tekstil sektörüne verilen önemin artırılması ve turizm sektöründeki potansiyelin değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Ayrıca petrol ve doğalgaz kaynaklarının çıkartılması, işlenmesi ve pazarlanması hususlarında yabancı yatırımın özendirilmesi ve dış ticarete karşılaşılan sorunların ivedilikle çözümü (özellikle ödeme sistemlerinin iyileştirilmesi) de mevcut sektörlerin büyüme üzerindeki etkisini güçlendirebilmek açısından öncelikli konulardandır. Bahsi geçen bu reformist uygulamaların demokratikleşme yolunda atılacak adımlarla desteklenerek uygulamaya geçirilmesi ise ülkenin serbest piyasa koşullarına daha da yakınsamasına katkı sağlayacaktır.

Araştırmacının Katkı Oranı (Author's Contributions)

Bu makale yazarın kendi çabaları ve incelemeleri neticesinde oluşturulmuştur.

This article was created as a result of the author's own efforts and reviews.

Destek (Fundings)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Çatışma Beyanı (Competing interests)

Çalışmanın yazarı, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

The author declares that has no competing interests.

Kaynakça

- Ahunov, Muzaffar Olimjonovich. (2015). Uzbek Banking System: Some History and Current State (July 26, 2015), <http://ssrn.com/abstract=2636002> (01.12.2015).
- Bursa Ticaret ve Sanayi Odası. (2020). Özbekistan Ülke Raporu, <https://www.btso.org.tr/documents/countryreport/170.pdf>.
- Cengiarslan, F.(2021). Özbekistan Pamuk Pazarını Liberalleştirdi, Yeni Hedefler Belirledi, <https://www.textilegence.com/ozbekistan-pamuk-pazarini-liberallestirdi/> (29.10.2022).
- CIA-Central Intelligence Agency, The World Factbook,(02.12.2022),Uzbekistan, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/uzbekistan/> (03.12.2022).
- Çalışkan, B. (2019), “Özbekistan’da Değişimin İlk İki Yılı”, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/ozbekistanda-degisimin-ilk-iki-yili/1357831>
- Dabrowski, M. (1996), Different Strategies of Transition to a Market Economy, Policy Research Working Paper, The World Bank, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/222981468764139023/pdf/multi0page.pdf>.
- De Melo, M., Cevdet D., Alan G., and Stoyan T.(1997).Circumstance and Choice: The Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies, World Bank Policy Research Working Paper No. 1866, Washington: the World Bank.
- DEİK- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2012). Özbekistan Ülke Bülteni, deik.org.tr/uploads/ozbekistan-ulke-bulteni.pdf (07.10.2022).
- Dikkaya, M. (2009). *Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik*, Beta Yayınları, İstanbul.
- EBRD-European Bank for Reconstruction and Development. (1999). Transition Report 1999, Ten Years of Transition, <https://www.ebrd.com/publications/transition-report-archive> (12.10.2022)
- EBRD-European Bank for Reconstruction and Development-EBRD, Transition Report Archive, <https://www.ebrd.com/publications/transition-report-archive> (30.11.2022).
- EBRD-European Bank for Reconstruction and Development-EBRD. (2000). Transition Report 2000,Employment, Skills and Transition, London, 2000. <https://www.ebrd.com/publications/transition-report-archive> (12.10.2022)
- EBRD- European Bank for Reconstruction and Development. (2022). Transition Report, <https://www.ebrd.com/news/publications/transition-report/transition-report-202122.html> (30.11.2022).
- Fischer, S., Sahay, R.(2000). The Transition After Ten Years. IMF Working Paper WP/00/30, February 2000.
- IMF-International Monetary Fund, Washington, D.C.
- IMF-International Monetary Found. (2000).Transition Economies: An IMF Perspective on Progress and Prospects, <http://www.imf.org/external/np/exr/ib/2000/110300.htm> (10.10.2022).
- IMF-International Monetary Found. (2021). Republic of Uzbekistan 2021 Article IV Consultation—Press Release; and Staff Report. IMF Country Report No. 21/85, Washington.
- IMF-International Monetary Found. (2022). Article Iv Consultation, Press Release; Staff Report; And Statement By The Executive Director For The Republic Of Uzbekistan, IMF Country Report No. 22/189, Washington.
- ICAC-International Cotton Advisory Commite. Data Portal, <https://icac.org/DataPortal/DataPortal?Units=Consumption&Year=2021/22%20proj> (24.10.2022).
- Kamalov, İ. (2011). Rusya'nın Orta Asya Politikaları, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, *Rapor*, https://www.ayu.edu.tr/static/kitaplar/rusya_ortaasya_raporu.pdf (19.10.2022).

Kasymova, N. (2014). Özbekistan'ın Kalkınma Modeli: Süreklilik, Sürdürülebilirlik ve Devamlılık (Ana İlkeler ve Tehlikeler), *Türk Diasporası ve Türk Dünyası Vizyon 2023*, Ed. Almagül İsina, TASAM Yayınları, Nisan, 105-113.

KERİMOV,İ.(1997). Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde, (Çev. Aksoy vd), Bilig Yayınları, Ankara.

CBU-The Central Bank of the Republic of Uzbekistan. Information on Relative Indicators of Banks, <https://cbu.uz/en/statistics/bankstats/759620/> (30.11.2022).

WB-The World Bank. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#> (15.07.2021).

WB-The World Bank, Global Financial Database, (15.07.2021).

WB-The World Bank , Microdata Library, (15.07.2021).

WB-The World Bank. (2022a). Uzbekistan Financial Sector Reform Project, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/341821651843155856/pdf/Uzbekistan-Financial-Sector-Reform-Project.pdf>

WB-The World Bank, (2022b), Uzbekistan to Reform its Financial Sector, with World Bank Support, <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/05/31/uzbekistan-to-reform-its-financial-sector-with-world-bank-support> (25.11.2022).

Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, Özbekistan'ın Siyasi Görünümü, <https://www.mfa.gov.tr/uzbekistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (01.11.2022).

TİM-Türkiye İhracatçılar Meclisi. (2021). https://www.tim.org.tr/files/downloads/Ulke_Bilgi_Notlar%C4%B1/%C3%96zbekistan%20%C3%9C%9C%20Bilgi%20Notu.pdf (19.10.2022).

TOBB-Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği.(1995). Özbekistan: Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayinin Yapısı ve Türkiye İle İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi, Ankara, Kozan.

TRTAvaz Haber Kanalı. (2020),Özbekistan'da Doğalgaz Üretimi Azaldı, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrazyadan/ozbekistanda-dogal-gaz-uretimi-azaldi/5e34066801a30a22c8f2d0b3> (19.10.2022).

UİB-Uludağ İhracatçı Birlikleri. (2020). Tekstil ve Hazır Giyim ve Konfeksiyon Sektörleri Açısından Özbekistan, Ocak, <https://uib.org.tr/tr/kbfile/ozbekistan-ulke-raporu> (27.11.2022).

Wolf,H. (2003), Initial Conditions In The CIS-7. http://web.worldbank.org/archive/website00504/WEB/PDF/WOLF_I.PDF, (15.10.2022).